

Riksintresse för kulturmiljövården

Julitabygden (D25)

Julita herrgård, foto Karin Beckman-Thoor

KUNSKAPSUNDERLAG

(2015-01-23)

Vården

Kunskapsvärde

Julitabygden omfattar fyra gods, Julita, Gimmersta, Äs och Fogelsta med en gemensam historia och utveckling som går tillbaks till det medeltida Saba/Julita kloster och Gimmersta sätesgård. I området finns en rad gravfält som visar på bebyggelseenheternas kontinuitet tillbaks till yngre järnålder och som kan relateras till framväxten av den tidigmedeltida kungsgården och sätesgården. Bygdens utveckling speglar den tidigmedeltida kungsgårdens Säbys övergång till ett cistercienserkloster med mycket stora jordegendomar och återgång till kungsgård i samband med reformationen.

Från 1600-talet och fram till 1900-talet har de stora godsen präglat Julitabygden. Herrgårdarna uppvisar slutna miljöer med en rad funktioner och verksamheter. Godsens produktion och organisation har format bebyggelsen och landskapet, t.ex. genom olika typer av arbetarbostäder, skolor, fattighus, mejerier etc. och genom allékantade, bitvis, reglerade vägdragningar samt upplåtandet av torp och arrendegårdar. Jordbruksmarken och de olika bebyggelsemiljöerna, från statarbostäder till arrendegårdar speglar funktionella och sociala samband.

Godsen och deras byggnadsbestånd speglar godsen som slutna samhällen. De enskilda byggnaderna representerar såväl högre ståndsmiljöer som mycket enkla miljöer, t.ex. Nybble fattigstuga. De uppbär inte bara stora konsthistoriska och arkitektoniska värden utan även byggnadshistoriska värden. Genom godsen är det möjligt att följa idé- och socialhistoriska strömningar. Här utgör den Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelsta en viktig epok i svensk kvinnohistoria. Åsköpings marknadsbodas och Bottens gästgivaregård är bebyggelse med vardaglig funktion men unika genom sin autentiska karaktär.

Julita stenåldersbygd avspeglar ett av de första större sammanhängande landområdena i Mellansverige. Fyndplatserna berättar om ett område med bosättningar under äldre stenålder och om yngre stenålderns bosättningar och deras tidiga odlingsförsök.

Upplevelsevärde

Herrgårdsmiljöerna med deras rika byggnadsbestånd och storslagna landskap har stora upplevelsevärden. Bebyggelsemiljöerna är rikhaltiga och varierade med möjligheter att på ett pedagogiskt sätt uppleva och förstå godsens slutna värld och skilda funktioner och sociala skillnader, från de påkostade herrgårdsmiljöerna invid Öljarens strand till skogsmarkens torp och små vretar. I Julita är den centrala jordbruksmarken flack och alléerna intar här en betydande roll genom deras stora antal och de långa sträckor som de följer dels de reglerade raka vägarna fram till herrgårdarna och dels äldre vägar som binder samman herrgården med underlydande enheter.

I Julitaområdet finns en rad särpräglade byggnader med specifik användning och historia som tydligt förmedlar och bidrar till förståelsen av levnadsvillkor i äldre tider. I detta sammanhang är Nybble fattigstuga, Risinge skola, luffarstugan och även Bottens gästgivaregård några av många viktiga byggnader.

Bruksvärde

Godsen har stora värden som jordbruks- och skogbruksfastigheter. Merparten av byggnaderna i det centrala jordbrukslandskapet är åretruntbostäder. Många av torpen fungerar som sommarnöjen. Julita är museigård och tillhör Nordiska museet. Genom sin utställningsverksamhet och trädgård med genbank för svenska äpplen har Julita stor attraktionskraft och är ett välbesökt utflyktsmål där det även finns vandrarhem och restaurang.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Fornlämningarna som boplatser och gravfält samt platser med lösfynd från stenålder bevaras.

Det ska vara möjligt att uppleva herrgårdslandskapets öppna och storskaliga jordbruksmarker med sina många allékantade vägar som är av stor betydelse för landskapsbilden. Landskapets kulturhistoriska komponenter ska vårdas. Utblickarna över Öljaren är en viktig del i upplevelsen av Gimmersta och Julita.

Platser som berättar om godsens olika verksamheter och anställdas villkor, t.ex. kvarn, mejerier, statarbostäder och torp ska bevaras. Omgivande miljö med alléer och ädellövskog ska vidmakthållas. Herrgårdarnas byggnader och deras tidstypiska särdrag och kulturhistoriska värden ska kunna upplevas.

Bebyggelsens struktur med större gårdar i det öppna landskapet och deras koppling till godsen genom alléerna ska bevaras. Välbevarade, ålderdomliga bebyggelsestrukturer och enskilda byggnader med kulturhistoriska kvaliteter ska bevara sin karaktär och underhållas.

Behålla och utveckla förutsättningar för ett aktivt jord- och skogsbruk utan att inverka negativt på riksintresseområdets värden. Området ska fortsätta att vara en attraktiv boendemiljö.

Det innebär att:

- Den öppna jordbruksmarken inte planteras med högväxande gröda så att de öppna utblickarna över landskapet går förlorade.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer som herrgårdar, gårdar och torp underhålls med varsamhet. De förändras inte på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad eller rivs
- Alléerna underhålls.
- Ny bebyggelse undviks i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.
- Fornlämningarna bevaras i enlighet med KML.

Beskrivning

Naturgeografi

Julitabygden ligger öster om sjön Öljaren och består av en större lerslätt omgiven av skogbeväxta, höglänta, moränmarker i norr och Köpingsåsen i öster. Genom slätten rinner Aspån som avvattnar sjön Aspen öster om området och Lötån som rinner från den numera utdikade våtmarken Löten öster om Julita. På slätten finns ett antal moränhöjder och mindre åkerholmar vilka brukas som hagmarker eller är beväxta med blandskog. I bryttonen mellan slätt och den höglänta marken samt åsen i öster blir terrängen mer småflikig med smala dalgångar som förgrenar sig mellan blockrika moränhöjder. Delar av denna brytton präglas av områden med lätta sandjordar som resulterat i små åkerstycken.

Dagens landskapsbild

Landskapet kan beskrivas som en flack öppen lerslätt med moränhöjder som bryter de vida vyerna. Genom odlingsmarkerna leder vägar, synliga genom de alléer som kantar dem. I anslutning till herrgårdarna framträder de allékantade vägarna som streck i landskapet, på lite längre avstånd från mangården följer alléer det äldre terränganpassade vägnätet och slingrar sig fram, ex. på det senare finns mellan Äs och Berg, samt mellan Gimmersta och Leby. Alléerna är så många och framträdande att de har mycket stor betydelse för landskapsbilden i området. I sluttningarna av moränhöjderna ute på lerslätten ligger godsens brukningsenheter och arrendegårdar med stora rödfärgade ekonomibygnader som utgör viktiga blickfång. Runt slätten, i väster vid Hull och Gammeråd, i norr vid Lindhagen och Tallmon, i sydost vid Pepparkällan och Grytstorp finns områden som präglas av småjordbruk, torp och ett småflikigt odlingslandskap genom

vilket man färdas på ett slingrande, terränganpassat vägnät. Vägarna utmed Öljaren erbjuder fina utblickar över sjön och det omgivande odlingslandskapet. Väsby naturreservat utmed norra stranden av Öljaren är mycket naturskönt med sin hävdade hagmark och ädellövskog.

Dagens brukande

Storskaligt jord- och skogsbruk.

Dagens bebyggelsestruktur

Bygden domineras av herrgårdarna Julita, Fogelstad, Gimmersta och Äs. Merparten av socknens gårdar och torp hör till något av dessa gods.

Julita

Efter en brand 1744 som ödelade Julita gård som då bestod av timrade byggnader påbörjades en ny ståndsmässig bebyggelse. Flyglarna uppfördes troligen först, delvis på grunder av den äldre klosteranläggningen. Flyglarna är uppförda i barockstil med volutprydda gavlar. Huvudbyggnaden blev klar mot slutet av 1700-talet och är försedd med lisener och våningsband. Samtliga byggnader har gul puts med vita omfattningar, en färgsättning som går igen hos en stor del av gårdens byggnader, bl.a. smedjan och orangeriet. Norr om gården ligger mejeriet från 1884 och en brandstation med brandtorn för att torka slangarna. Här finns även flera arbetarbostäder av samma karaktär med gul panel och bruna omfattningar. Norr om vägen ligger fägården med en rad ekonomibygnader, bland annat en stor ladugård från 1883, loge, smedja och såg. I detta område finns en rad rödmålade arbetarbostäder uppförda runt sekelskiftet. Till miljön hör en väderkvarn och ett vattentorn.

Till Julita hör en stor park med en omfattande trädgårdsanläggning med terrasseringar, lusthus, orangeri och växthus. I södra kanten av trädgården, invid vattnet, ligger Julita skans, Arthur Bäckströms egna Skansen. Julita skans omfattar en rad allmogebebyggelse ditflyttade från olika delar av socknen samt en rekonstruktion av det tidigare styckebrukets huvudbyggnad som fungerar som Julita museum. I Julita skans ingår ett kapell. Vid ladugården finns Julita jordbruksmuseum. Trädgården är idag Sveriges "äppelbank" och omfattar en stor fruktträdgård.

Typiska torp under Julita är Lövhagen och Lindhagen. I väster ligger Gimgöl, Hällerråd och Gammelråd, några av alla de arrendegårdar som funnits under Julita. Till Julita hör Nybble fattigstuga och Risinge skola som båda uppfördes 1742 av dåvarande ägaren Palbitzki tänkta att tjäna godsets gamla och barn. Nybble fattigstuga är en låg vitputsad ryggåsstuga med torvtak. Byggnaden består av en förstuga och ett rum med eldstad. Risinge skola ligger norr om Julita utmed den allékantade vägen och är en kvadratisk, putsad byggnad med tälttak och ett särpräglat utseende. I början av 1900-talet, mitt för Nybble fattigstuga, lät Julitas ägare Arthur Bäckström uppföra ett ålderdomshem. Vid Risinge finns en luffarstuga. Arthur Bäckström har satt stark prägel på det Julita som vi kan uppleva idag och han drevs av att skapa en mönsteranläggning. Bäckström skänkte Julita till Nordiska museet. Idag är Julita en välbesökt museigård.

Fogelstad

Fogelstads huvudbyggnad från 1883 är uppförd i fransk renässansstil och ritad av arkitekten Emil V Langlet. Byggnaden är tidstypisk och präglas av asymmetri, torn och rikt arbetade plåttak. Till gården hör stora ekonomibygnader, statarbostäder och en inspektorsbostad invid ån. Det är i denna inspektorsbostad som Kvinnliga medborgarskolan drev sin verksamhet under åren 1925-45 på initiativ av Elisabeth Tamm, ägare till Fogelstad.

Äs

Invid vägskalet vid åsen, där den genomskärs av Aspån ligger Äs på en markant höjd mitt emellan två öppna landskapsrum. Mangården omfattar huvudbyggnaden från 1700-talets mitt i fransk rokokostil och två

samtida flyglar som byggts om under 1800-talet. Tillsammans skapar de en väl sammanhållen mangård. Äs huvudbyggnad har en mycket påkostad och konsthistoriskt högtstående inredning med boaseringar – träintarsia som är helt unik. I riktning mot fägården i norr ligger ytterligare ett par flyglar. Äs omgavs tidigare av en engelsk park som även omfattade fornborgen på Viksberget. När landsvägen drogs om på 1900-talet togs den östra delen av parken ur bruk. Flera av tillfartsvägarna till Äs är smala äldre färdvägar med terränganpassad sträckning som kantas av alléer.

Gimmersta

Gimmersta ligger invid Aspåns mynning i Öljaran och är känd som sätesgård sedan 1300-talet. Huvudbyggnaden är uppförd runt år 1700 i karolinsk stil med säteritak. Fyra flyglar omgärdar gårdsplanen på ett sådant sätt att den närmast har karaktär av en borggård. Anläggningen är mycket representativ för sin tid och präglas av tyngd och slutenhet. Den illustrerar tydligt sin samtids idéer om godset som ett slutet rum med lite kontakt med vardagslivet utanför. Huvudbyggnaden är intressant genom att den första våningen är en s.k. jordvåning, fönstren ligger i marknivå och detta plan har använts av tjänstefolken. En halv trappa upp från entrén ligger den egentliga bostaden. Inredningen är mycket påkostad med bl.a. rika stucktak.

Från mangården till kyrkan leder en rak allé som går kant i kant med den tidigare engelska parken. Mitt för huvudbyggnaden står finstallet från 1800-talets andra hälft. I söder ligger före detta mejeriet i rött tegel med gula omfattningar samt inspektorsbostaden från 1700-talets slut. Fägården omfattar en stor ladugård i tegel från 1914 samt en rad sentida, moderna byggnader från slutet av 1900-talet och 2000-talet. Till Gimmersta hör ett stort antal gårdar som drivits med statare och arrendebönder. Till dessa kommer en rad torp i skogsmarken. Intressanta byggnader under Gimmersta är statarbostaden vid Gimmersta-Leby, torpen Karlsro, Pepparkällan m.fl.

Julita kyrka

Julita kyrka fanns när Saba kloster etablerades och delar av den ursprungligen romanska kyrkan ingår i den västra delen av kyrkan. Sedan dess har kyrkan byggts om och till i omgångar. Under medeltid utvecklades den till en salskyrka, tornet i tegel tillkom under 1400-talet, sakristian uppfördes under medeltiden. Omkring år 1600 fick kyrkan tegelvalv som målades med blomrankor och bibliska scener. På 1720-talet efter att Gimmersta fått ny bebyggelse fick kyrkan nya korsarmar. Under 1800-talet och 1900-talet har kyrkan renoverats och restaurerats i flera omgångar.

Övrig bebyggelse

Gryt var prästgård fram till 1569 då det blev boställe för Gimmerstas arbetare. Gryt uppvisar en rad ålderdomliga byggnader som grupperar sig kring en liten, väl sammanhållen gård. Byggnaderna omfattar fyra timrade stugor och en loftbod. Byggnaderna är troligen uppförda under 1600- till 1800-talen. Andra byggnadshistoriskt värdefulla byggnader är loftbodarna vid Bäck och Råd, skolhusen vid Gimgöl och Laggartorp. Vid Fagerbjörk ligger det ett missionshus från 1855 med enkel utformning och gavelentré.

Vid Botten, öster om Äs, finns huvudbyggnaden från Bottens gästgivaregård kvar. Byggnaden är en ålderdomlig parstuga i en och ett halvt plan med brutet tak. Under byggnadens östra kortända är en källarstuga med ingång från framsidan. Byggnaden är ovanlig i sin art och av stort byggnadshistoriskt intresse, där källarstugan bidrar till byggnadens mycket ålderdomliga prägel. Till miljön hör ett bostadshus från sent 1800-tal och en bod. Ekonomibygnader saknas.

I Äsköping finns äldre villor från sekelskiftet 1800-1900 som speglar ortens förtätning. De för orten mycket speciella marknadsbodarna uppfördes 1893 och var i bruk fram till 1950-talet. De utgörs av enkla bodlängor med pulpettak och nedfällbara klaffar som kan fungera som bord för varorna. De är ordnade så att de ligger mitt för varandra på ömse sidor om torggatan. Miljön är ovanlig och mycket välbevarad. Marknadsbodarna var tidigare skyddade som byggnadsminne enligt 1942 års lag om skydd för kulturhistoriskt märkliga

byggnader. Samhället har vuxit till i långsam takt och ny bebyggelse har lagts till runt och även mellan den äldre bebyggelsen.

Historiska skikt

Stenålder

Julitabygden frilades genom landhöjningen redan under stenåldern. De höglänta skogsmarkerna ligger på nivåer mellan 45 och 70 meter över havet, de sandiga sluttningarna utmed Köpingsåsen och nedan moränhöjderna ligger på nivåer om 25-45 meter över havet. Området tillhör ett av de första större sammanhängande landområdena i Mellansverige. Vid Statens historiska museum förvaras närmare 90-talet föremål från Julitatrakten som daterar sig till stenålder. Fynden omfattar såväl bergartsyxor som flintyxor och visar på ett stort antal bosättningar i hela området under stenålder, från ca 5000 till 1800 f. Kr. Bland fyndplatserna märks Kolstugan och Häbbehälla i nordost, Gammeråd och Hälleråd i väster och Boda samt Stenkulla i söder. Vid Julita kyrka och vid Rösätter har det framkommit gravar från den äldsta jordbrukarbefolkningen, den s.k. stridsyxekulturen från ca 2000 f. Kr.

Under följande tidsperiod, bronsåldern, tycks bosättningar näst intill saknas i området. Möjligen kan några enstaka gravar höra till denna period.

Järnålder

Under järnåldern återkoloniserades området vid Öljaren. Ortnamnet Julita är bildat av "ju" som betecknar häst och "löt" en sluttande äng. Namnet anger att området var god betesmark för hästar. I området finns ett tjugotal gravfält med gravar från äldre och framförallt yngre järnålder. Merparten omfattar mellan tio och tjugo stensättningar alternativt högar. I Hästhagen och i Oxhagen ligger yngre järnåldersgravfält och grunden till ett vikingatida platåhus. I Julita park står en runsten. Fornlämningarna tillsammans med ortnamn som avspeglar naturnamn, Bäck och Berga, samt ortnamn med ändelse på -sta och -by visar att de centrala delarna av bygden var tagna i anspråk under yngre järnålder. Gravfälten anger att bebyggelseenheter varit relativt små. Vid Äsköping finns ett område, Lida backar, med fossila åkrar som möjligen kan höra hemma i järnålder. I öster på Viksberget mellan sjön Aspen och Äs ligger en fornborg från vilken man har vid utsikt över slätten. Fornborgen ligger strategiskt på en höjd invid en plats där två färdvägar möts, en i nord-sydlig riktning utmed åsen och en i öst-västlig riktning. Delar av vägnätet har sannolikhet haft sina ungefärliga sträckningar redan under järnåldern vilket antyds av att de följer Köpingsåsen i nord-sydlig riktning och Öljarens norra strand förbi det ena järnåldersgravfältet efter det andra.

Medeltid

Runt 1185 flyttade Cistercienserklostret i Viby utanför Sigtuna till Julita gård som då hette Säby (byn vid sjön) och var kungsgård. Cistercienserklostret hette Saba kloster (en latinisering av Säby). Delar av klosterkyrkan finns kvar under Julita huvudbyggnad och i herrgårdens södra flygel ingår delar av klostrets västlänga. Källaren och den västra fasaden består av medeltida murverk. Söder om flygeln ligger det s.k. Abbotshuset från 1200-talet. Källarvalven är från denna tid medan överbyggnaden tillkommit under 1700-talet. Byggnaden har fått sitt namn av att abboten ska ha bott där.

Under en period var klostret vallfartsort och man hade även hand om Peterspenningen, den peng som alla kloster samlade in till påven i Rom. När klostret var som störst ägde det närmare 200 jordegendomar, varav ett 70-tal i Julita socken. Redan under medeltid präglades Julita av klostrets organisatoriskt väl genomtänkta jordbruksdrift. En del i detta var fäbodriften på Tåkenön och Väsbyön i Hjälmaran.

Gryt mellan Julita kloster och Julita kyrka var prästgård från 1100-talet och fram till 1569. I anslutning till gården har det påträffats tegelmurar från 1200-talet i samband med arkeologiska undersökningar.

Vid sidan om Julita var Gimmersta sätesgård bygdens mest betydande bebyggelseenhet.

Nyare tid

I samband med reformationen drog kronan in klosteregendomen som då omfattade en större del av socknen. Julita blev kungsgård och klosterbyggnaderna revs. Prästgården flyttade 1569 från Gryt till Bäck.

I slutet av 1620-talet kom österrikaren och artilleriofficeraren Melchior Wurmbrandt till Julita som han fick i förläning av Gustav II Adolf för att kunna sätta igång produktionen av en lätt kanon, den s.k. läderkanonen. Styckebruket vid Julita var i drift mellan 1627 och 1665. Rester av hyttan och slagggvarp finns kvar invid Aspån nära Julita kvarn. År 1645 överlät drottning Kristina Julita och Äs till den österrikiske burggreven, friherre Paul Khewenhüller. Vid denna tid blev Julita säteri. Genom giftermål och arv kom godset att övergå i familjen Palbitzkis ägo redan under 1600-talet.

Landsvägen mellan västra Södermanland och Närke passerade förbi Äs och vidare västerut längs norra sidan av Öljaren. Vägsträckningen kan beläggas i äldre häradskartor. Vid byn Botten har det legat ett gästgiveri sedan den äldsta kartläggningen på 1600-talet. Vid Botten finns gästgivaregårdens huvudbyggnad alltjämt kvar, byggnaden är en mycket ålderdomlig parstuga.

Säteribildningen under 1600-talet ledde till att även Fogelsta och Äs blev säterier. Fogelsta var en by om fyra hemman som låg under Julita kloster och senare Julita gods. 1681 blev Fogelsta säteri. Äs tillhörde Julita gods fram till 1677 då egendomen blev säteri. Gimmersta medeltida sätesgård fortlevde som säteri. Säteribildningen har haft stor betydelse för bygden. Byarna i den centrala delen av bygden avhystes eller omvandlades till utgårdar som brukades direkt under godsen. På längre avstånd från godsen låg arrendegårdar och torp. Från godsen till utgårdarna leder i flera fall raka vägar anlagda av säteriet och kantade med alléer. Alléer förekommer även utmed flera av de äldre terränganpassade vägsträckningarna.

Julita gård brann 1744 och nästan omedelbart påbörjades uppförandet av Julita nuvarande huvudbyggnad och flyglar. Hundra år före folkskolans införande, 1742, uppfördes Risinge skola för barnen på Julita gods på dåvarande ägare Palbitzkis initiativ. Samma år tillkom Nybble fattigstuga tänkt att användas av fyra hjon.

Under 1800-talet utvecklades Äsköping till ett samhälle med en rad funktioner, postkontoret tillkom 1833 och följdes av skola, läkare, apotek och ett missionshus. I slutet av 1800-talet, 1893, uppfördes Äsköpings marknadsbodas som var i bruk fram till 1950-talet. Kring sekelskiftet 1800 – 1900 tillkom en rad små villor, stugor och några hyresbostäder i samhället. Under 1900-talet har samhället har vuxit och enstaka villor har tillkommit kontinuerligt. Äsköping fungerar alltjämt som ett lokalt centrum med lanthandel, bensinmack och pizzeria.

Vid Fogelsta startade ägaren till Fogelsta Elisabeth Tamm den ”Kvinnliga medborgarskolan” år 1925. Vid skolan bedrevs utbildning öppen för alla kvinnor oavsett tro, ställning eller utbildning, inom en rad ämnesområden. Fram tills att skolan upphörde 1945 deltog runt 2000 personer i kursverksamheten. Medborgarskolan vid Fogelsta står för en viktig epok i svensk kvinnohistoria.

I början av 1900-talet, 1902, blev löjtnant Arthur Bäckströms ägare till Julita som donerade egendomen till Nordiska museet efter sin död. Julita gods fungerade som ett eget samhälle utformat efter sin samtids samhällliga och sociala idéströmningar. Till godset hörde en rad verksamheter med direkt koppling till jordbruksdriften såsom väderkvarn, mejeri, vattentorn, tobakslada, såg, smedja, tegelbruk och kalkugn. Bland byggnaderna märks fägården med mycket stora och påkostade ladugårdar, magasin och logar. Till godset hörde också en rad bostäder, för arrendatorer, torpare, statarbostäder, fattigstuga, ålderdomshem, luffarstuga samt skola. Nybble ålderdomshem uppfördes 1903 invid Öljarens strand och står i skarp kontrast till 1700-talets fattigstuga som ligger inom synhåll i norr. Löjtnant Bäckström var inspirerad av Hazelius arbeten med Nordiska museet och Skansen och lät uppföra ett eget Julita skans. Detta friluftsmuseum visar tydlig inspiration från Skansen i Stockholm och de nationalromantiska strömningar som präglade denna tid.

En rad byggnader inom godset uppfördes i denna anda med fornnordiska detaljer och dekorativa målningar. Bland annat märks ett nationalromantiskt sommarnöje på Tåkenön, som också är ett riksintresseområde.

Julita gård ägs idag av Nordiska museet. Vid gården bedrivs musei- och utställningsverksamhet som är öppen under sommarhalvåret. Julita har även stor betydelse som äppelgenbank.

Värdetext 1987

Julitabygden Jordbruksbygd med stora herrgårdar och många torp. Området är präglad av storgodsdrift från tidig medeltid då större delen av socknen låg under Julita kloster. Gravfält. Komministergård och medeltida, av godsens ägare förändrad kyrka. Några byggnader från klostertiden är bevarade. Herrgårdsmiljöerna Julita, Gimmersta, Äs och Fogelstad har huvudbyggnader från 1600-, 1700- och 1800-talen och långa allésystem. Sätessgårdarna ligger centralt medan arrendegårdar och torp ligger perifert till odlingsmarken.

Historiska näringar

Till godsens har det hört en rad verksamheter såsom styckebruk, tegelbruk, kalkbränning, kvarnar, sågar, mejerier och framför allt jordbruk och skogsbruk. I Äsköping har det funnits en marknadsplats.

Kommunikation

På Köpingsåsen löper en väg i nord-sydlig riktning med rötter långt tillbaks i förhistorisk tid. Genom Julita passerar även landsvägen mellan västra Södermanland och Närke, i öst-västlig riktning. Vid Äs korsar dessa vägar varandra och här har Bottens gästgiveri legat sedan minst 1600-talet.

Samhällsfunktioner

Äsköping växte fram som ett lokalt centrum under det sena 1800-talet och blev en viktig marknadsplats. Julita men även de andra godsens fungerade som egna världar med en rad samhällseliga funktioner inom godset, t.ex. skola och fattigvård.

Makt

Under medeltid var cistercienserklostret en viktig och ledande part i Julitabygden. Den katolska kyrkans maktställning övergick efter reformationen till adeln genom säteribildning av de tidigare klosteregendomarna.

Vems landskap

Adelns och storgodsens landskap.

Visuella/historiska samband

I området kan urskönjas en rad historiska samband mellan kloster och brukningsenheterna samt senare mellan säteribildningarna och deras underlydande enheter. De funktionella och sociala sambanden anses dels genom det allékantade vägnätet som tydligt visar på herrgårdarnas centrala ställning dels genom bebyggelsen i sig som utformats med hänsyn till funktion och social ställning.

Koppling till naturgeografi

Herrgårdarna ligger i framträdande lägen centralt placerade i förhållande till produktionsmarken. De mest betydande egendomarna Julita och Gimmersta ligger på var sin sida om sockenkyrkan invid Öljarrens strand. I brytningen mot skogsmarken ligger torp och arrendegårdar.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Julitabygden (D25)

Kommun: Katrineholm

Socken: Julita sn

Karaktärstyp: Herrgårdslandskap, fornlämningsmiljö

Karaktärsord: Stenåldersfynd, stridsyxegravar, yngre järnåldersgravfält, husgrundsterrass, äldre färdvägar, fornborg, cistercienserkloster, medeltida kyrka, klosterhemman, sätesgård, kungsgård, kvarnar, styckebruk, säteribildning, herrgårdsmiljö, engelsk park, allé, statarbostad, torp, arrendegård, loftbodan, mejeri, skola, fattigstuga, ålderdomshem, gästgivaregård, marknadsbodan, Fogelsta medborgarskola.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Byggnadsminne, 3 kap. KML: Gryts gård (Gimmersta 1:5)

Kyrkligt kulturminne, 4 kap KML: Julita kyrka

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Natura 2000 (4 kap 8§MB) Väsby ängar

Naturresevat, Väsbyängen, Ritorp

Biotopskydd för ädellövsskog, alléer, vattendrag

8 kap 13, 14, 17 PBL – bebyggelsen

Uttolkning av gräns 2014

Gränserna är fortfarande aktuella.

Förslag till tillägg i riksintresset

Motiveringen är den samma som förut. Även stenåldersmiljöerna har lyfts fram som riksintressanta. Ett stort antal lösfynd från såväl äldre som yngre stenålder visar på områdets mycket gynnsamma förutsättningar för bosättning under minst 5000 – 2000 f. Kr. Till det kommer fynd av ovanliga stridsyxegravar på två olika platser inom området. Området ingår i ett större stråk av stenåldersmiljöer som följer södra Mälarmården. Tillsammans är de av stor betydelse för förståelsen av Mellansveriges äldsta historia.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Stenålder	Lösfynd av stenyxor och stridsyxegravar visar på bosättningar i området				Stenyxor
Järnålder	Små yngre järnåldersgravfält, byar med naturnamn, -sta och -bynamn	Fornborg, runsten och gravfält invid äldre vägsträckningar			Gravfält i Oxhagen och Hästhagen, runsten
Medeltid	Kloster vid Julita, Gimmersta sätesgård, romansk kyrka	De förhistoriska vägsträckningarna lever vidare	Kloster, gods		Abbotshuset
1600-talet	Säteribildningar med underlydande gårdar och torp, kvarnar,	Landsvägar belagda på häradskartor, Bottens gästgiveri	Styckebruk		Herrgårdarnas planering
1700-talet	Gimmersta, Äs och Julita mangårdar Rikt byggnadsbestånd	Se ovan Milstolpar	Nybble fattigstuga Risinge skola		Julita, Gimmersta, Äs
1800-talet	Fogelsta mangård, landsbygdens ekonomibyggnader Åsköpings marknadsbodas	Se ovan Åsköping blir centrum	Åsköpings centrum med administrativa funktioner		Fogelsta, de stora ladugårdarna, Åsköpings marknadsbodas
1900-talet	Godsen utvecklas till moderna storjordbruk Julita blir museigård och äppelgenbank	Bättre landsvägar	Julita – doneras till Nordiska museet Fogelsta, Kvinnliga medborgarskolan		Julita med Julita skans Julita äppelträdgård Fogelsta